

Viggo Sørensen:

Det tager tid at afdække sammenhænge

– nogle betragtninger over redaktionstempo og kulturhistorisk forpligtelse.

Hvorfor skal det egentlig tage så lang tid at redigere en jysk ordbog? Sådan må enhver bevilgende myndighed spørge, og samme tanke kan vel have strejft de meddelere, der har hjulpet os gennem en årrække.

Svaret er langt fra så enkelt som spørgsmålet; det må stykkes sammen af mange (og vidt forskellige) begrundelser. Ove Rasmussen har i dette og forrige nummer af *Ord & Sag* peget på vore bemandingsproblemer – den enorme stofmængde taget i betragtning. Jeg vil i det følgende vende blikket mod en anden forsinkende faktor – og desværre en, som er uafhængig af økonomi, da den ligger i selve redaktionsarbejdets karakter. Jeg tænker på afsøgning og vægtning af kulturelle sammenhænge på tværs af orbogens enkelte opslagsord.

Intet er så belysende som et konkret eksempel. Lad mig derfor tage udgangspunkt i ordet *bedemand*, som jeg netop er i færd med at redigere. Ikke bedemand som betegnelse for en, der driver begravelsesforretning, for det er ikke dialekt; og heller ikke – som i ældre sønderjysk – bedemand brugt om en tigger. Men den bedemand, der i gammel tid drog omkring i sit stiveste puds og inviterede gæster til et større gilde, først og fremmest til et bryllup.

Nu hvor der er samlet og udskrevet stof til *Jysk Ordbog* i et halvt århundrede, og hvor noget over 3 millioner sedler står ordnet alfabetisk, så skulle man måske mene, at jeg som redaktør blot behøvede at tage seddelbunken frem vedrørende bedemand (i betydningen “indbyder”) – og deraf skønsomt udvælge information og citatmateriale til redakti-

on af den pågældende ordbogsartikel. Men det ville føre til en ufor-
 svarlig afspisning af ordbogens læsere, som det skal vises i det følgen-
 de.

Holdt jeg mig udelukkende til seddelbunken med bedemand, ville min
 redegørelse for ordets betydning og udbredelse i princippet komme til
 at ligne den i H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* (bd.I, s.57):
 “bedemand ... (Agger) = en mand, der byder til gilde, bydemand”.¹ Det
 omfattende materiale ville ganske vist tillade mig at erstatte stedangi-
 velsen Agger med en langt mere præcis områdeangivelse: Hanherre-
 derne, Thy, Mors, det nordlige Hardsyssel, Nordhimmerland, desuden
 sporadisk i Vendsyssel og på Djursland. Jeg ville også ud fra materia-
 let turde skrive, at det i almindelighed var en nabo til eller en nær ven
 af brudens familie, der fungerede som bedemand. Men hovedskavan-
 ken ved min redaktion ville forblive den samme som ved Feilbergs:
 læseren er ladet totalt i vildrede om, hvorfor man kun har talt om en
 sådan bedemand de nævnte steder. Er det kulturelt betinget (idet man
 kun dér benyttede sig af en sådan omdragende indbyder), eller er det
 sprogligt betinget (idet den samme indbyder andre steder i Jylland bar
 andre navne)?²

At redigere en ordbog er at sætte sig ikke bare mellem to, men midt
 imellem mange stole. Der skal tages hensyn til meget forskellige typer
 af læsere. I det aktuelle tilfælde ville en sprogmand – såvel som den
 lægmand, der bare har hørt det sære ord *bedemand* brugt og ønsker en
 oversættelse – måske nok være tilfreds med en isoleret behandling af
 ordet. Men lokalhistorikeren og den folkemindeinteresserede lægmand
 vil bestemt foretrække en samlet redegørelse for indbyder-”embedet”
 på tværs af dets mulige betegnelser. For disse sidste læsere vil spørgs-
 målet i forrige afsnit være af afgørende betydning.

En ordbog, som jo ellers i hele sit anlæg er bundet til at splitte kultu-
 relle sammenhænge op og sprede redegørelsen for dem over en række
 af de benyttede ord, kan godt tage hensyn til den kulturhistorisk inter-
 esserede læser ved at krydshenviser mellem forskellige betegnelser for
 samme sag, mellem betegnelser for nært sammenhørende sager osv.
 Særlig læservenligt vil det være, om ordbogen bringer en samlet rede-
 gørelse for det pågældende sagsområde under en af de centrale (eller
 bedst kendte) betegnelser – og så fremdeles henviser fra de øvrige. I

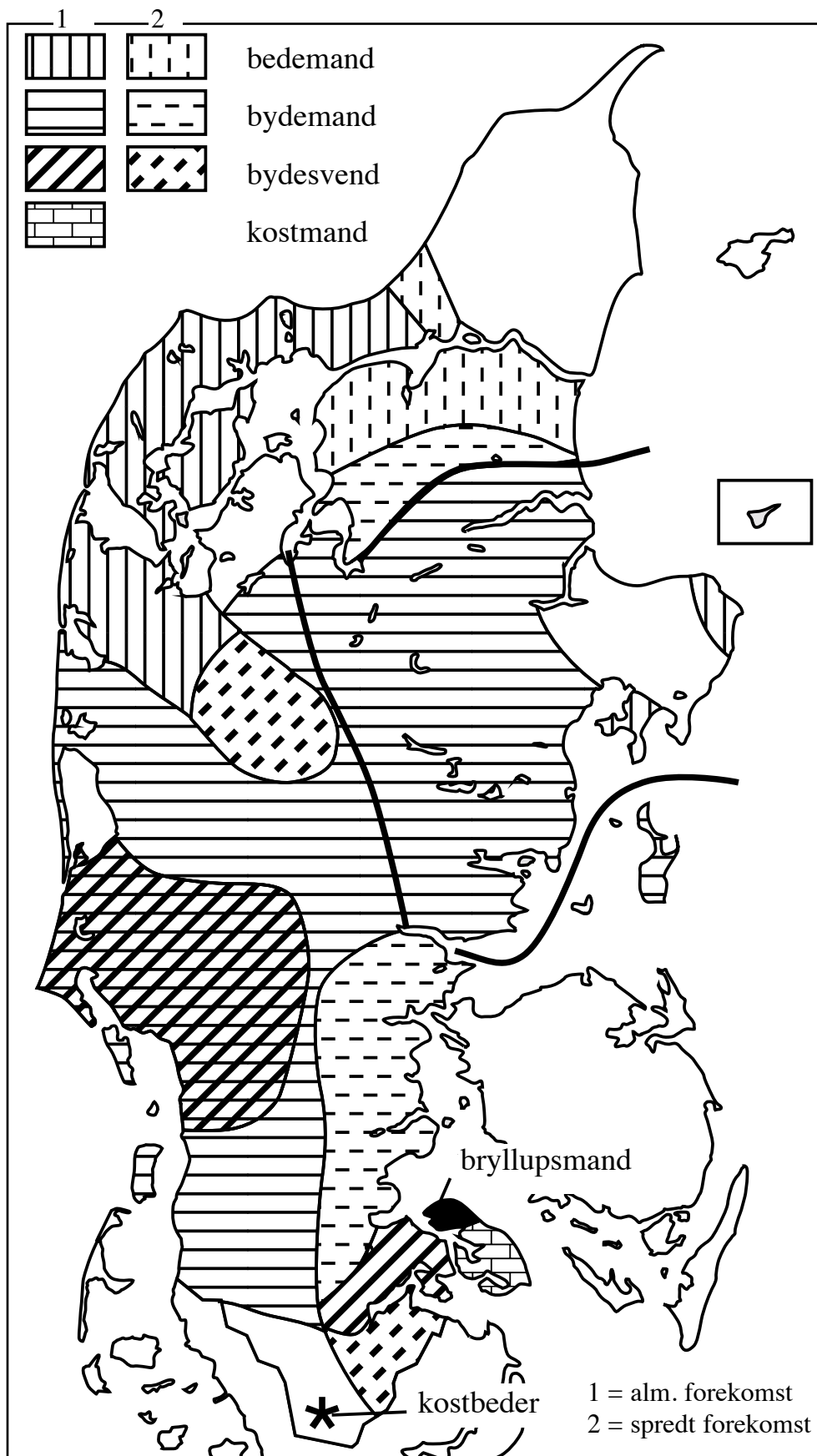
det aktuelle tilfælde med ordet *bedemand* taler dette princip for, at der udarbejdes et synonymkort over indbyderens forskellige navne i jysk – sådan som kort 1.³

Men det bevirker også straks, at den fortløbende redaktion må stilles i bero en lille tid. Udarbejdelsen af det viste synonymkort har således kostet en omhyggelig gennemgang og udskrift af ca. 1100 spørgeliste-besvarelser (nemlig på spm. Æ 1 vedr. bryllupsindbyderen) – og bag-efter en supplerung med tilsvarende stof rundt om fra ordbogssamlingen. Jeg tør ikke sætte nogen præcis tid på dette arbejde, bl.a. fordi nogle af arbejdets faser kunne varetages af andre ordbogsmedarbejdere. Men det er næppe helt galt, hvis redaktørarbejdet omkring et sådant kort sættes til et par arbejdsdage.

Til gengæld kan læseren nu – blot ved et hastigt blik – konstatere, at man har anvendt omdragende bryllupsindbyder i størstedelen af det jyske dialektområde, de fleste steder dog under andre betegnelser end *bedemand*, nemlig *bydemand*, *bydesvend*, *kostmand* osv.⁴ Kun de hvide og svagt skraverede pletter på kortet kræver en nærmere forklaring: Vendsyssel med det nordlige Himmerland, Salling, Herning-egnen, det indre Djursland, det østlige Sønderjylland samt Sydslesvig.

De tre førstnævnte steder synes selve skikken med at sende en indbyder rundt at have været forholdsvis ukendt. Navnlig fra Vendsyssel svarer meddeler efter meddeler i deres spørgeliste-besvarelser, at de aldrig har hørt om en sådan person – og for øvrigt heller ikke om de andre bryllups-”embeder” og bryllupsskikke, som er emnet for den pågældende spørgeliste. Forklaringen ligger formentlig i følgende ord fra en meddeler på Herning-kanten: “Se, det var en fattig egn, så der blev ikke lavet så meget ud af bryllupper som i de federe egne”.

Enhver tradition opretholdes jo af bestemte befolkningsgrupper, og det bekostelige og organisationskrævende bryllupsceremoniel danner ingen undtagelse. Traditionsbærerne har her været de relativt velhavende gårdmandsslægter, hvis standsbevisthed – parret med traditions-tvang – afspejles i følgende udsagn fra det sydlige Himmerland: “*Jow, nær vo Stine ska gyvtes (= giftes), så ska ed dæleme væ mæ manier (= manér); vi æ eet fattelus (= ikke fattiglus) her*”.

Kort 1. Jyske betegnelser for bryllups-indbyderen.

Vendsyssel, Nordhimmerland, Salling, Herning-egnen – og nok også det øvrige Midtvestjylland – har vel langt op i forrige århundrede rummet alt for få og spredtliggende storgårde, til at der kunne udvikles og videreføres et ressource- og mandskabskrævende bryllupsceremoniel – med særskilt indbyder osv. Da det økonomiske og befolkningsmæssige grundlag senere blev skabt, har man så enten – og det tyder mange småtræk i Midtvestjylland på – overtaget naboegnenes bryllupsskikke; eller man har – som i Vendsyssel og Nordhimmerland – bevaret en mere uformel festform, som også tillod benyttelse af nytilkomne meddelelsesmidler. “Vi sendte brev, eller forældrene gik selv med indbydelsen”, fortæller en meddeler fra det nordlige Vendsyssel. “Forældrene indbød gæsterne i avisen”, meddeler en anden fra Nordhimmerland.

Og sådan endte man jo i øvrigt overalt med at indbyde til nutidens forsamlingshus-bryllupper, efterhånden som de gamle skikke forfaldt i de første årtier af vort århundrede.

“Embedet” som bryllups-indbyder er naturligt nok et af de første led i ceremoniellet, der opgives – til fordel for mere tidssvarende indbydelsesformer. Heri skal forklaringen åbenbart søges på de svagt skravede dele af Østsjælland og Sydslesvig, som ses på kort 1. Ifølge en række samstemmende kilder er man allerede i løbet af 1800-tallet gået over til i disse egne at indbyde pr. *byde-* eller *kostbrev*; se fx H.F. Feilberg: *Fra Heden* (1863) s. 93. En kilde fra Gram beretter, at “selv i byen (dvs. til de nærmeste naboer i ens egen landsby) blev der budt ved bydebrev; jeg selv skrev 20 breve for brudeparret, en anden ligeså mange”. I Varnæs havde man den ordning med degnen, at skolebørnene som led i deres skriveundervisning skrev kostbrevet af efter tavlen og så tog det med hjem til deres indbudte familie.

Den hvide plet på Djursland viser sig endelig at have en helt tredje forklaring. Her – midt i en egn så rig på festtraditioner – manglede man naturligvis ikke bryllups-indbyder; men da indbyderen normalt var den samme, der senere fungerede som *skaffer* (= “ceremonimester”) ved selve bryllupsgildet, så gik han i reglen under skaffernavnet også i rollen som indbyder.

“Den specielle indbyder var skafferens; jeg mindes ikke nogen særlig betegnelse for ham” – sådan lyder et typisk meddelersvar fra Rougsø.

Foreningen af indbyder og skaffer i samme person har for øvrigt været hovedreglen i en langt større del af det mellemste Østjylland, nemlig fra Sydhimmerland til Vejle (jfr. kamstregen på kort 1). Derfor foreligger der også spredte meddelelser rundt fra hele dette område om, at “det var skafferen, der indbød”, skønt den almindelige betegnelse for ham i denne rolle som tidligere nævnt var *bydemand*.⁵

Er man som redaktør først kommer så langt ind i kulturhistorien omkring bryllups-indbyderen, kan man næsten ikke lade være at tage skridtet fuldt ud og stille følgende spørgsmål til kilderne: Hvem har man valgt til indbyder uden for det nævnte midtøstjyske område? Og hvad ligger der bag den særlige midtøstjyske praksis.

Svaret på det første spørgsmål kan – i hovedtræk – aflæses på kort 2, som bygger på et væld af spørgelistebesvarelser. I Nordvestjylland har der været en stærk tradition for at vælge en god nabo til eller nær ven af brudens familie, som jeg allerede tidligere nævnte det i forbindelse med ordbogens forklaring af ordet *bedemand*. I det mellemste Vestjylland og i et bælte over til Vejle-Kolding-egnen har man foretrukket en nær mandlig slægtning til bruden, normalt hendes fader eller broder. I Sydvestjylland og det vestlige Sønderjylland bød traditionen, at brudens ældre broder var indbyder – hvis hun havde sådan en, for ellers faldt valget på en anden ung mand af familien eller vennekredsen. Også i de øvrige egne inden for kamstregen på kort 2 var det et kardinalpunkt, at indbyderen skulle være en ung – og gerne ugift – mand. Og i dette alderskrav skal man naturligvis finde forklaringen på, at indbyderen i nogle af de samme egne bærer (eller kan bære) betegnelsen *bydesvend* (jfr. kort 1). En svend er jo fra gammel tid navnet på en ung mandsperson.

For de hvide pletter på kort 2 har jeg ikke kunnet registrere en fast tradition i valget af indbyder på grundlag af kildematerialet, eller der hersker helt lokale skikke, som fortjener nærmere undersøgelse – men som i øvrigt kun ville sløre de givne hovedtræk. Endelig er det midtøstjyske område, hvor skafferen fungerer som indbyder, overført uændret fra kort 1 til kort 2.

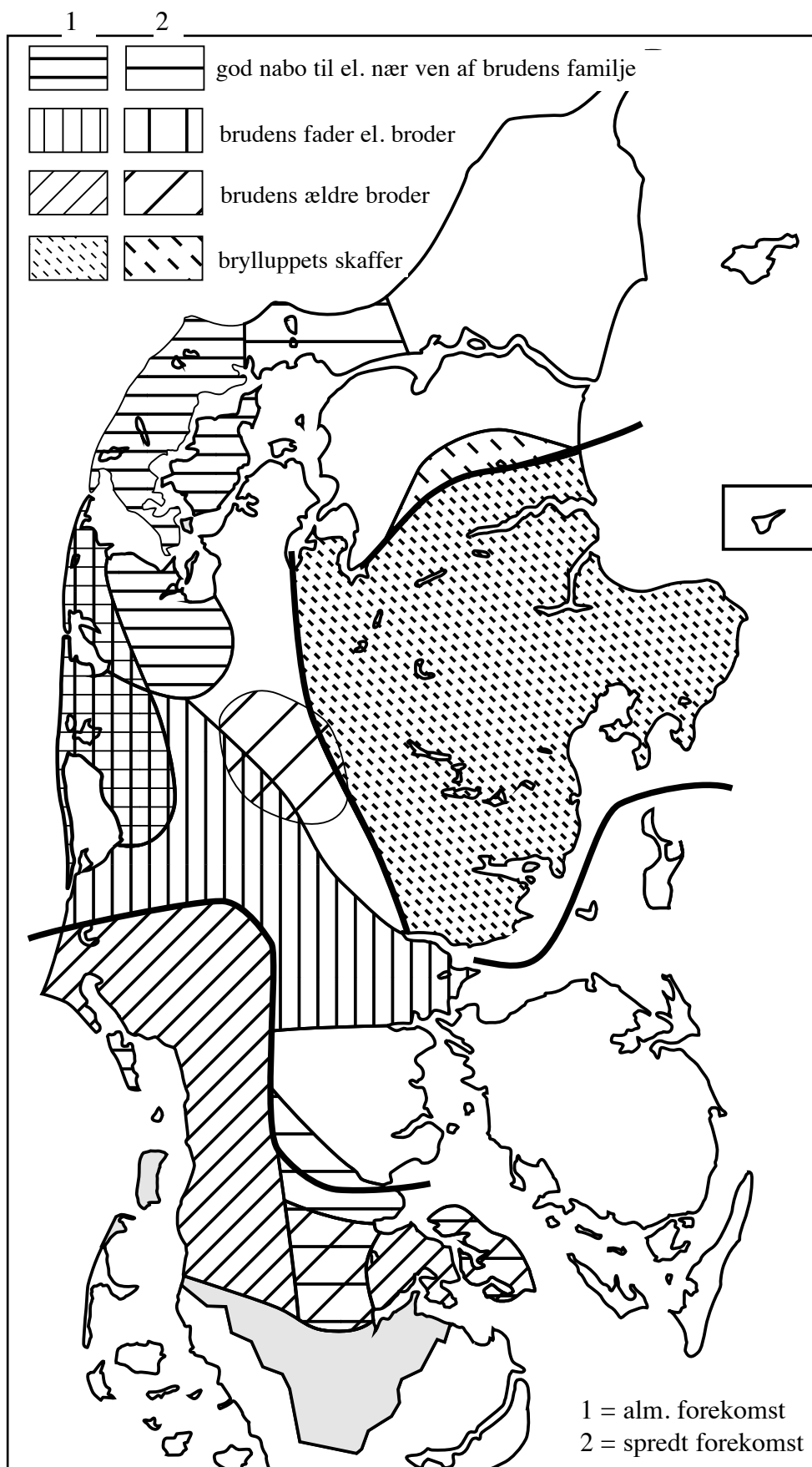
Og nu til denne skaffer. Han var i Midtøstjylland så lidt som andetsteds valgt blandt slægtninge eller venner; det var helt andre ting, man gik

efter. For det første skulle skafferen have god tid, for hans pligter før og under brylluppet var mange og tidkrævende. Med de forbehold, som følger af lokale variationer over bryllupsskikkene, drejer det sig om følgende pligter: skafferen skulle i samråd med værtparret planlægge gildet; senere skulle han forestå indkøb, lån af stole, bestik mv. hos byfællerne, indkassering fra de indbudte af *send* eller *forn* (dvs. tilskud af madvarer til gildet); under selve gildet skulle han endelig placere gæsterne (efter “rang”), holde opsyn med serveringen og musikken – samt ikke mindst arrangere de traditionsbestemte indslag: brude-toget til kirken, de indledende danse, pengeindsamlingerne til kogekone og musikere, osv. En bonde, der i forvejen havde den daglige drift af sin gård at varetage, kunne dårligt afse tid til alle disse opgaver, selv om “embedet” blev betragtet som ære.

På den anden side krævedes der også til mange af de nævnte opgaver erfaring, lokalkendskab, organisationstalent – og bestemt også myndighed. Så unge mennesker eller tyende kunne normalt ikke komme på tale som skaffer. Oplagte emner var derimod en stadig rørig aftægtsmand eller en anset mand med fleksibel arbejdstid – såsom smeden, slagteren, tækkeren, jordemodermanden, en dygtig daglejer el. lign., senerehen også brugsuddeleren.

Hvor bryllupsskikkene var særlig omfattende, og hvor stor befolkningstæthed samtidig gjorde bryllup til en relativt hyppig begivenhed, har betingelserne været til stede for, at en af sognets eller egnens mænd blev fast skaffer over en årrække på alle gårde, hvor man skulle holde bryllup. Det siger sig selv, at en sådan fast skaffer med tiden fik et professionelt greb om gildets afvikling. Og selvom han aldrig blev aflønnet – for det blev kun kogekonen, medens de øvrige “bestillinger” var æreshverv –, så skal han nok have vidst at drage nytte af forplejningen, han fik i gildesgårdene, og af den prestige, han førte med tilbage til sit daglige virke.

Opkomsten af denne “halvprofessionelle” skaffer er ifølge kilderne lige netop sket i det midtøstjyske område, der omrammes af fed streg på kortene 1 og 2. Så når vi her møder ham i rollen også som indbyder, er det kun en helt naturligt afrunding af hans “embedsområde” som stedfortrædende vært. Lige så naturligt er det nogle steder også

Kort 2. Hvilken person blev traditionelt udvalgt til bryllupsindbyder?

blevet overladt til ham at “tale til (dvs. træffe aftaler med) kokkekone, musik, præst, degn”, som en meddeler fra Silkeborg-egnen udtrykker det.⁶

Jeg har nu brugt op imod 4 sider til at give i sidste ende kulturhistoriske forklaringer på, at kort 1 rummede hvide og svagt skraverede pletter. Så udførligt kan man selvfølgelig ikke gå til værks i Jysk Ordbog. Men hovedpunkterne af den indvundne viden kan dog relativt kortfattet stilles til læserens rådighed – med ny signaturer på kortet eller kommentarer til det. Og nu, hvor denne artikel er skrevet, vil jeg jo også altid kunne henvise til den sammenhængende fremstilling her.

Det vil i det hele taget være en brugbar nødløsning, når læseren skal informeres om mere komplicerede sammenhænge af kulturel eller sproglig art, at henvise til egne eller andres behandling heraf i tidskriftartikler, monografier, årbøger osv. Men det siger sig selv, at opsporingen – for slet ikke at tale om redaktørens egen udarbejdelse – af sådan baggrundslitteratur vil være endnu en forsinkende faktor i redaktionsarbejdet.

Lad mig her til slut udtrykke håbet om, at det skal lykkes – på trods af ordbogformens iboende begrænsninger – at give brugerne af Jysk Ordbog et alsidigt indtryk af den bonde- og fiskerkultur, som er dialekternes klangbund. Vore egne spørgelister er ganske vist kun undtagelsesvis så orienteret mod kulturelle sammenhænge, som “bryllupsspørgelisten” er det. Men meget supplerende kulturstof er for længst udskrevet fra hjemstavns litteraturen og lokalhistoriske kilder, fra ældre indberetninger til Dansk Folkemindesamling samt Udvalg for Folkemål (nu Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet).

De eneste større samlinger af vigtigt kulturhistorisk stof, som vi endnu ikke har konsulteret, er Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Her beror til gengæld både omfattende og værdifulde besvarelser af emnebestemte spørgehæfter, som vi håber en dag at kunne trække på under ordbogens videre redaktion.

NOTER:

- 1 Dette såvel som de følgende citater er – af hensyn til letlæseligheden – underkastet ubetydelige ændringer (mht. stavemåde og sætningsbygning).
- 2 Ordet *bydemand* fungerer jo i ovennævnte Feilberg-citat som definerende fagterm og ikke som synonymhenvisning.
- 3 Den ligeså læservenlige praksis – brugt af nogle få danske dialektordbøger –, hvorved der redegøres samlet for en hel arbejdsproces under en af de centrale gloser, skal jeg derimod ikke komme ind på. Jysk Ordbogs indsamlings- og arkiveringsprincipper gør en sådan udnyttelse af stoffet meget vanskelig.
- 4 Brugen af *bede*- hhv. *byde*- som 1.sammensætningsled kan også relativt let meddeles at stemme i hovedsagen overens med brugen af verberne *bede* hhv. *byde* (i betydningen “indbyde, invitere”). Derimod ville det nok føre for vidt, hvis ordbogen gav sig til direkte at redegøre for undtagelserne herfra: at det på Samsø hed (og i det sydlige Sønderjylland kunne hedde), at *bydemanden bad* til gilde; og endnu dårligere ville der være plads til at søge denne skævhed forklaret i den delvise overlapning mellem de to verber (som ellers lige nævnes under dem begge).
- 5 Også i Hanherrederne, Thy og det vestjyske område umiddelbart syd for Thy finder man tendenser til, at skafferer overtager indbyderrollen, men uden at det af den grund bliver hovedreglen.
- 6 En lignende udvikling findes der spor af i den sydlige del af Thy, jfr. skafferens mulige funktion som indbyder nævnt i note 5. Rollen som stedfortrædende vært slår sprogligt igennem i betegnelsen *fader-i-hus* – en betegnelse, som dog er langt sjældnere meddelt end parallelbetegnelsen for et kvindeligt overopsyn med køkkenregionerne: *moder-i-hus*.